

Džared Dajmond

PUŠKE, MIKROBI I ČELIK

Sudbine ljudskih društava

Prevele

Gordana Vučićević i Tatjana Bižić

■ Laguna ■

Naslov originala

Jared Diamond

GUNS, GERMS, AND STEEL

THE FATES OF HUMAN SOCIETIES

Copyright © 2017, 2005, 1999, 1997 by Jared Diamond

All rights reserved

Translation copyright © 2022 za srpsko izdanje, LAGUNA

*Za Esu, Karinigu, Omvaja, Parana, Sauakarija, Vivora
i sve moje ostale novogvinejske prijatelje i učitelje –
ljude koji gospodare teškom životnom sredinom*

SADRŽAJ

<i>Predgovor: Zašto istorija liči na glavicu crnog luka?</i>	11
PROLOG JALIJEVO PITANJE	
<i>Različiti regionalni istorijski tokovi</i>	15
PRVI DEO OD RAJA DO KAHAMARKE	
PRVO POGLAVLJE: Zauzimanje položaja na startnoj liniji	
<i>Šta se desilo na svim kontinentima pre 11.000. g. p. n. e.?</i>	41
DRUGO POGLAVLJE: Jedan istorijski prirodni eksperiment	
<i>Kako je geografija oblikovala društva na polinezijskim ostrvima</i>	62
TREĆE POGLAVLJE: Sudar u Kahamarki	
<i>Zašto car Inka Atavalpa nije zarobio španskog kralja Karla I?</i>	79
DRUGI DEO POČETAK PROIZVODNJE HRANE I NJENO ŠIRENJE	
ČETVRTO POGLAVLJE: Zemljoradnička snaga	
<i>Koreni pušaka, mikorba i čelika</i>	99

PETO POGLAVLJE: Miljenici i pastorki istorije	
<i>Geografske razlike na početku proizvodnje hrane</i>	109
ŠESTO POGLAVLJE: Biti ili ne biti zemljoradnik	
<i>Uzroci širenja proizvodnje hrane</i>	123
SEDMO POGLAVLJE: Kako stvoriti badem	
<i>Nesvesni razvitak drevnih biljnih kultura</i>	135
OSMO POGLAVLJE: Jabuke ili Indijanci	
<i>Zašto u nekim regionima ljudi nisu uzgajali biljke?</i>	155
DEVETO POGLAVLJE: Zebre, nesrećni brakovi i načelo iz Ane Karenjine	
<i>Zašto većina divljih velikih sisarskih vrsta nikad nije bila pripitomljena?</i>	186
DESETO POGLAVLJE: Široka nebesa i ose pod nagibom	
<i>Zašto se proizvodnja hrane širila različitim brzinama na različitim kontinentima?</i>	208
TREĆI DEO OD HRANE DO MIKROORGANIZAMA, PUŠAKA I ČELIKA	
JEDANAESTO POGLAVLJE: Smrtonosni dar domaćih životinja	
<i>Evolucija mikroorganizama</i>	229
DVANAESTO POGLAVLJE: Tehnički nacrti i pozajmljena pisma	
<i>Evolucija pisma</i>	253
TRINAESTO POGLAVLJE: Majka potrebe	
<i>Razvoj tehnologije</i>	280
ČETRNAESTO POGLAVLJE: Od egalitarizma do kleptokratije	
<i>Razvitak uprave i religije</i>	311

ČETVRTI DEO **PUT OKO SVETA U ŠEST POGLAVLJA**

PETNAESTO POGLAVLJE: **Jalijev narod**
Istorije Australije i Nove Gvineje 347

ŠESNAESTO POGLAVLJE: **Kako je Kina postala kineska**
Istorija istočne Azije 379

SEDAMNAESTO POGLAVLJE: **Brzi čamac za Polineziju**
Istorija austronezijskog širenja 393

OSAMNAESTO POGLAVLJE: **Sudar Zemljinih polulopti**
Poređenje istorije Evroazije i Amerika 416

DEVETNAESTO POGLAVLJE: **Kako je Afrika postala crna**
Istorija Afrike 443

DVADESETO POGLAVLJE: **Ko su Japanci?**
Istorija Japana 473

EPILOG **BUDUĆNOST ISTORIJE LJUDSKOG RODA
KAO NAUKE** 503

*Pogovor 2017: Bogate i siromašne zemlje u svetlu
pušaka, bolesti i čelika* 531

Izjave zahvalnosti 545

Izjave zahvalnosti autorima slika 547

O autoru 549

PREDGOVOR

ZAŠTO ISTORIJA LIČI NA GLAVICU CRNOG LUKA?

OVA KNJIGA POKUŠAVA DA IZLOŽI KRATKU ISTORIJU svih nas u poslednjih 13.000 godina. Motiviše je sledeće pitanje: zašto se istorija na raznim kontinentima odvijala na različite načine? Ako ste se na ovo pitanje smesta naježili od pomisli da vam predstoji čitanje rasističke rasprave, nije tako: kao što ćete videti, odgovori na to pitanje nemaju nikakve veze sa rasnim razlikama između ljudi. U ovoj knjizi naglasak je na traganju za konačnim objašnjenjima, a i na što dubljem uvidu u lanac istorijskih uzroka.

Većina knjiga koje se prihvataju zadatka da ispričaju istoriju sveta usredsređuje se na istorije pismenih evroazijskih ili severnoafričkih društava. Starosedelačka društva u drugim delovima sveta – u podsaharskoj Africi, Americi, ostrvskoj jugoistočnoj Aziji, Australiji, na Novoj Gvineji i ostrvima u Tihom okeanu – obrađuju se samo ukratko i uglavnom se bave veoma poznim zbivanjima u njihovoj istoriji, nakon što su ih otkrili i pokorili zapadni Evropljani. Čak i u Evroaziji, mnogo više prostora posvećuje se istoriji zapadne Evroazije nego istoriji Kine, Indije, Japana, tropske jugoistočne Azije i drugih društava istočne Evroazije. Istorija pre pojave pisma oko 3.000. g. p. n. e. takođe se obrađuje ukratko, iako predstavlja 99,9% istorije ljudske vrste duge pet miliona godina.

Priče iz svetske istorije sa tako uskom žižom pate od tri slabosti. Prvo, sve veći broj ljudi danas se, sasvim razumljivo, zanima za

druga društva, osim onih u zapadnoj Evroaziji. Najzad, ta „druga“ društva obuhvataju većinu svetskog stanovništva i veliku većinu etničkih, kulturnih i jezičkih grupa u svetu. Neka od njih su već danas među najmoćnijim privredama i političkim silama, a druga to postaju.

Drugo, čak i ljudima koji se posebno zanimaju za oblikovanje savremenog sveta, istorija, ograničena na razvoj događaja nakon pojave pisma, ne može da pruži dublje saznanje. Nije reč o tome da su društva na raznim kontinentima bila međusobno uporediva do 3000. g. p. n. e., nakon čega su zapadnoevroazijska društva iznenada razvila pismo i prvi put počela da prednjače i u mnogim drugim oblastima. Umesto toga već do 3000. g. p. n. e. postojala su evroazijska i severnoafrička društva, ne samo sa počecima pisma već i sa centralizovanim državnim upravama, gradovima, rasprostranjenom upotrebom metalnih alatki i oružja, sa korišćenjem domaćih životinja za prevoz, vuču i kao izvor mehaničke snage, društva koja su se oslanjala na poljoprivredu i domaće životinje za ishranu.

Na najvećem delu ostalih kontinenata, ili u svim njihovim delovima, u to doba nije, postojala ili se nije upražnjavala nijedna od ovih delatnosti; neke od njih, ali ne i sve, pojavile su se kasnije u delovima starosedelačke Amerike i podsaharske Afrike, ali tek tokom narednih pet milenijuma; a nijedna od njih nije se pojavila u starosedelačkoj Australiji. Već to bi trebalo da nas upozori da su koreni dominacije zapadne Evroazije u savremenom svetu u pretpismenoj prošlosti pre 3000. g. p. n. e. (Pod dominacijom zapadne Evroazije podrazumevam dominaciju samih zapadnoevropskih društava, kao i društava koja su ona stvorila na drugim kontinentima.)

Treće, istorija u čijoj su žiži zapadnoevroazijska društva potpuno zaobilazi očigledno krupno pitanje: zašto su upravo ta društva postala nesrazmerno moćna i inovativna? Uobičajeni odgovori na to pitanje pozivaju se na neposredne činioce kao što su uspon kapitalizma, merkantilizam, naučno istraživanje, tehnologiju i opasne mikroorganizme koji su kosili ljude na drugim kontinentima kada bi došli u dodir sa zapadnim Evroazijcima. Ali, zašto su se svi ti

sastojci odvajanja od ostatka sveta pojavili u zapadnoj Evroaziji, dok su se drugde pojavljivali samo u manjoj meri ili ih uopšte nije bilo?

Svi ti sastojci samo su neposredni činiooci, ali ne i konačna objašnjenja. Zašto kapitalizam nije procvetao u starosedelačkom Meksiku, merkantilizam u podsaharskoj Africi, naučno istraživanje u Kini, napredna tehnologija u starosedelačkoj Severnoj Americi, a opasni mikroorganizmi u starosedelačkoj Australiji? Ukoliko se čovek u odgovoru poziva na idiosinkrazijske kulturne činioce – npr. da je konfučijanstvo navodno gušilo naučno istraživanje u Kini, dok su ga u zapadnoj Evroaziji podsticale grčke ili judeo-hrišćanske tradicije – onda i dalje prenebregava potrebu za konačnim objašnjenjima: zašto se tradicije poput konfučijanstva nisu razvile u zapadnoj Evroaziji, a one judeo-hrišćanske etike u Kini? Osim toga, takav stav zanemaruje činjenicu da je konfučijevska Kina tehnološki bila naprednija od zapadne Evroazije do oko 1400. godine.

Ne mogu se shvatiti čak ni sama zapadnoevroazijska društva, ukoliko su ona u žiži. Zanimljivo pitanje bavi se razlikama između njih i drugih društava. Da bi se odgovorilo na ta pitanja neophodno je da shvatimo i sva ta druga društva, kako bi se zapadnoevroazijska društva mogla uklopiti u širi kontekst.

Neki čitaoci bi mogli pomisliti da ću otići u suprotnu krajnost u odnosu na konvencionalnu istoriju, tako što ću zarad drugih delova sveta suviše malo prostora posvetiti zapadnoj Evroaziji. Na to bih odgovorio da su neki delovi sveta veoma poučni, jer obuhvataju tako brojna i tako različita društva na maloj geografskoj teritoriji. Drugi čitaoci će se možda složiti sa jednim recenzentom ove knjige. Sa blagom kritičkom neiskrenošću, on je napisao kako se čini da ja na svetsku istoriju gledam kao na glavicu crnog luka, u kojoj je savremeni svet samo spoljna ljuska, čije bi slojeve u potrazi za istorijskim objašnjenjem valjalo ljuštiti. Da, svetska istorija je doista takva glavica luka! Ali, to ljuštenje slojeva glavice luka i jeste privlačno, izazovno – i od neodoljive važnosti za nas danas, dok zarad naše budućnosti pokušavamo da shvatimo pouke koje nam pruža naša prošlost.

Džared Dajmond

PROLOG

JALIJEVO PITANJE

SVI ZNAMO DA SE ZA NARODE U RAZNIM DELOVIMA ZEMLJE istorija odvijala na veoma različit način. Tokom 13.000 godina, od kraja poslednjeg ledenog doba, neki delovi sveta stvorili su pismena industrijska društva i imali su oruđa od metala, drugi su razvili samo nepismena poljoprivredna društva, dok su treći sačuvali društva lovaca-sakupljača sa oruđima od kamena. Te istorijske nejednakosti bacile su dugu senku na savremeni svet jer su pismena društva sa metalnim oruđima i oružjem pobedila ili istrebila ostala društva. Iako ove razlike predstavljaju najosnovniju činjenicu u svetskoj istoriji, razlozi za njih ostaju nepouzdati i sporni. Zbunjujuće pitanje o izvorima razlika postavljeno mi je pre dvadeset pet godina u jednostavnom, ličnom obliku.

U julu 1972. godine hodao sam duž obale tropskog ostrva Nova Gvineja na kojem sam, kao biolog, proučavao evoluciju ptica. Već sam imao prilike da čujem o izvanrednom lokalnom političaru Jaliju koji je u to doba obilazio okrug. Slučajno smo Jali i ja tog dana išli u istom pravcu, tako da me je on sustigao. Zajedno smo pešačili jedan sat i sve vreme razgovarali.

Iz Jalija su zračile harizma i energija. Njegove oči su opčinjavajuće sjajile. O sebi je govorio samouvereno, ali je postavio i si-jaset pronicljivih pitanja i pažljivo slušao. Naš razgovor započeo

je temom koja je u to doba bila na umu svakog Novogvinejca – o brzini političkih zbivanja. Papua Nova Gvineja, kako se Jalijska država danas zove, u to doba još je bila pod upravom Australije na osnovu mandata Ujedinjenih nacija, ali se u vazduhu već osećala nezavisnost. Jali mi je objasnio svoju ulogu u podsticanju meštana da se pripreme za samoupravu.

Posle nekog vremena Jali je skrenuo razgovor i počeo da me propituje. Iako nikada nije kročio izvan Nove Gvineje, a završio je samo srednju školu, njegova znatiželja je bila nezajažljiva. Najpre je pozeleo da nešto sazna o mom radu na novogvinejskim pticama (uključujući i koliko me za to plaćaju). Objasnio sam mu kako su se razne skupine ptica milionima godina nastanjivale na Novoj Gvineji. Potom je upitao kako su preci njegovog naroda tokom poslednjih desetina hiljada godina dospeli na Novu Gvineju i kako su je beli Evropljani kolonizovali u poslednjih 200 godina.

Razgovor je ostao prijateljski, mada smo obojica bili upoznati sa zategnutošću između društava čiji smo predstavnici bili Jali i ja. Dva veka ranije svi Novogvinejci još su „živali u kamenom dobu“. To jest, još su se služili kamenim oruđima nalik na ona koja su u Evropi pre više hiljada godina bila zamenjena metalnim, a živeli su po selima koja nisu bila organizovana pod bilo kakvom centralizovanom vlašću. Pristigli su belci, nametnuli centralizovanu vlast i doneli materijalna dobra čiju su vrednost Novogvinejci smesta uočili, u rasponu od čeličnih sekira, šibica i lekova do odeće, bezalkoholnih pića i kišobrana. U Novoj Gvineji za sva ta dobra imali su zajednički naziv – „tovar“.

Novogvinejce su mnogi beli kolonijalisti otvoreno prezirali kao „primitivne“. Čak su i najveći nesposobnjakovići među belim „gospodarima“ Nove Gvineje, kako su ih i 1972. godine još nazivali, uživali u daleko višem životnom standardu nego Novogvinejci, višem čak i od standarda tako harizmatičnih političara kakav je bio Jali. Pa ipak, Jali je postavljao pitanja mnogim belcima onako kao sto je tada i mene ispitivao, a ja sam postavljao pitanja mnogim Novogvinejcima. I on i ja vrlo dobro smo znali da su Novogvinejci u proseku pametni bar koliko i Evropljani. Mora biti da je Jali sve

to imao na umu kada me je još jednom pogledao onim prodornim, sjajnim očima i upitao: „Koji je razlog da ste vi belci stvorili tolike tovare i doneli ih na Novu Gvineju, dok smo mi crni ljudi imali tako malo vlastitog tovara?“

Bilo je to prosto pitanje koje je zadiralo u suštinu života kako ga je Jali doživljavao. Da, i dalje postoji ogromna razlika između načina života prosečnog Novogvinejca i prosečnog Evropljanina ili Amerikanca. Slične razlike takođe odeljuju načine života drugih ljudi u svetu. Za tako ogromne razlike moraju postojati jaki uzroci za koje bi čovek pomislio da su očigledni.

Međutim, na Jalijevo naizgled prosto pitanje teško je dati odgovor. U ono doba ja ga nisam imao. Profesionalni istoričari još nisu saglasni u pogledu rešenja; većina i ne postavlja to pitanje. U godinama nakon mog razgovora sa Jalijem, ja sam proučavao druge aspekte čovekove evolucije, istorije i jezika i pisao o njima, Ova knjiga, napisana posle dvadeset pet godina, pokušava da odgovori Jaliju.

MADA SE JALIJEVO pitanje odnosilo samo na razlike u načinu života Novogvinejaca i evropskih belaca, ono se može proširiti i na širi niz razlika u savremenom svetu. Ljudi evroazijskog porekla, a naročito oni koji još žive u Evropi i istočnoj Aziji, kao i oni preseljeni u Severnu Ameriku, po bogatstvu i moći nemaju premca u savremenom svetu. Drugi ljudi, uključujući i većinu Afrikanaca, zbacili su evropsku kolonijalnu vladavinu, ali daleko zaostaju u bogatstvu i moći. A postoje i ljudi, poput starosedelaca Australije, Amerike* i najjužnije Afrike, koji više nisu čak ni gospodari vlastitog zemljišta, jer su ih evropski kolonijalisti desetkovali, podjarmili, a u nekim slučajevima čak i istrebili.

Stoga se pitanja o nejednakosti u savremenom svetu mogu preformulisati na sledeći način: zašto su bogatstvo i moć raspodeljeni

* Pod pojmom Amerika u ovoj knjizi podrazumevaju se Severna, Srednja i Južna Amerika. (Prim. Prev)

kao što je to danas slučaj a ne drugačije? Zašto, na primer, nisu američki starosedeooci, Afrikanci i australijski starosedeooci bili oni koji desetkuju, podjarmljuju ili istrebljuju Evropljane i Azijce?

Ovo pitanje lako možemo pomeriti korak unazad. U 1500. godinu, u vreme otpočinjanja evropskog kolonijalnog širenja po svetu, kada su se ljudi na raznim kontinentima već veoma razlikovali u pogledu tehnologije i političke organizacije. Velike delove Evrope, Azije i severne Afrike zauzimale su države ili carstva opremljena metalom, od kojih su neka bila na pragu industrijalizacije. Dva američka starosedelačka naroda, Asteci i Inke, vladali su carstvima koja su imala kameno oruđe. Delove podsaharske Afrike podelile su između sebe države ili društva pod vlašću poglavica sa oruđima od gvožđa. Ostali ljudi – uključujući sve one u Australiji i na Novoj Gvineji, na mnogim ostrvima u Tihom okeanu, u najvećem delu Amerike i malim delovima podsaharske Afrike – uglavnom su živeli kao plemena poljoprivrednika, pa čak i kao lovačko-sakupljačke skupine, služeći se oruđima od kamena.

Te tehnološke i političke razlike iz 1500. godine bile su, naravno, neposredni uzrok nejednakosti u savremenom svetu. Carstva sa čeličnim oružjem bila su kadra da pobeđuju ili istrebljuju plemena čije je oružje bilo od kamena i drveta. Kako je, međutim, svet postao onakav kakav je bio 1500. godine?

Još jednom, ovo pitanje lako možemo gurnuti za još jedan korak unazad, oslanjajući se na zabeleženu istoriju i arheološka otkrića. Do kraja poslednjeg ledenog veka, oko 11.000. godine pre n. e.*, svi ljudi na svim kontinentima još su bili lovci-sakupljači. Do tehnoloških i političkih nejednakosti iz 1500. godine dovela je različita brzina razvoja na raznim kontinentima, u razdoblju od 11.000. g. p. n. e. do 1500. godine. Dok su australijski starosedeooci i mnogi američki starosedeooci ostajali lovci-sakupljači, glavnina Evroazije, veliki deo Amerike i podsaharske Afrike postepeno su razvijali zemljoradnju, stočarstvo, metalurgiju i složenu političku

* Pisac u knjizi navodi kalibrisane radiokarbonske datume, a ne nekalibrisane kako je to uobičajeno.

organizaciju. Delovi Evroazije i jedno područje u Americi nezavisno su stvorili i pisma. Međutim, svako od ovih novih postignuća pojavljivalo se u Evroaziji ranije nego drugde. Na primer, masovna proizvodnja oruđa i oružja od bronzne, koja je u južnoameričkim Andima tek otpočinjala u vekovima pre 1500. godine, u delovima Evroazije bila je uvedena četiri hiljade godina ranije. Tehnologija obrade kamena kod Tasmanaca, kada su se sa njom 1642. godine prvi put susreli evropski istraživači, bila je jednostavnija od one koja prevladavala u delovima Evrope mlađeg paleolita, pre više desetina hiljada godina.

Dakle, napokon možemo da preformulišemo pitanje o nejednakostima savremenog sveta na sledeći način: zašto se ljudski razvitak odvijao tako različitim brzinama na raznim kontinentima? Te nejednake brzine predstavljaju najširi istorijski obrazac i predmet su moje knjige.

Iako je ova knjiga, prema tome, u osnovi knjiga o istoriji i preistoriji, njen predmet nije samo od akademskog interesa nego je neumitno i od praktičnog i političkog značaja. Istorija interakcija različitih ljudi jeste ono što je savremeni svet oblikovalo putem osvajanja, epidemija i genocida. Odjeci tih sudara nisu utihnuli ni posle više stoleća, a i danas se čuju u nekim od najnemirnijih delova sveta.

Veliki deo Afrike, na primer, još uvek se nosi sa svojim nasleđem doskorašnjeg kolonijalizma. U drugim regionima – uključujući veliki deo Srednje Amerike, Meksiko, Peru, Novu Kaledoniju, bivši Sovjetski Savez i delove Indonezije – još uvek se brojno starosedelačko stanovništvo u građanskim nemirima ili gerilskim ratovima suprotstavlja vladama u kojima premoć imaju potomci osvajača. Genocid i zarazne bolesti toliko su smanjili brojnost mnogih drugih starosedelačkih populacija – starosedelaca Havaja, Australije, Sibira, Indijanaca u Sjedinjenim Državama, u Kanadi, Brazilu, Argentini i Čileu – da su danas na tim teritorijama daleko brojniji potomci osvajača. Mada ove strosedelačke populacije zbog malobrojnosti često nisu u stanju da povedu građanski rat, one ipak sve više zahtevaju svoja prava.

Osim ovih tekućih političkih i privrednih odjeka sudara između naroda u prošlosti, postoje i tekući lingvistički odjeci – a naročito predstojeći nestanak većine od 6.000 preživelih jezika u savremenom svetu koji bivaju zamenjeni engleskim, kineskim, ruskim i još nekim jezicima, koje u poslednjim vekovima govori sve veći broj ljudi. Svi ovi problemi savremenog sveta proizvod su različitih istorijskih putanja na koje se implicitno odnosilo Jalijevo pitanje.

PRE NO ŠTO potražimo odgovore na Jalijevo pitanje, valjalo bi da zastanemo kako bismo razmotrili neke prigovore na to da se o njemu uopšte raspravlja. Iz nekoliko razloga, neki ljudi se vređaju čak i ako se ono samo postavi.

Jedan prigovor glasi: ukoliko uspemo da objasnimo kako se desilo da neki narod stekne vlast nad drugim, neće li to, možda, izgledati kao opravdavanje dominacije? Ne izgleda li da se time kaže da je ishod bio neminovan, te da bi stoga danas bilo uzaludno pokušavati da se on izmeni? Ovaj prigovor počiva na opštoj sklonosti da se objašnjenje uzroka brka sa opravdavanjem ili prihvatanjem ishoda. U koje svrhe se koristi istorijsko objašnjenje predstavlja pitanje koje je odvojeno od samog objašnjenja. Razumevanje se češće koristi za pokušaj promene ishoda, a ne da bi se on ponovio ili ovekovečio. Zbog toga psiholozi pokušavaju da proniknu u način razmišljanja ubica i silovatelja, istoričari društva pokušavaju da razumeju genocid, a lekari uzroke ljudske bolesti. Ti istraživači ne pokušavaju da opravdaju ubistvo, silovanje, genocid i bolest. Oni umesto toga nastoje da svoje razumevanje lanca uzroka iskoriste kako bi ga prekinuli.

Drugo, zar bavljenje Jalijevim pitanjem automatski ne povlači evrocentričan pristup istoriji, veličanje zapadnih Evropljana i opsednutost istaknutom ulogom zapadne Evrope i evropeizirane Amerike u savremenom svetu? Nije li ta istaknuta uloga samo jedna efemerna pojava u poslednjih nekoliko stoleća koja danas bledi pred istaknutom ulogom Kine, Japana i jugoistočne Azije? U stvari, najveći deo ove knjige će se baviti drugim ljudima a ne

Evropljanima. Umesto da usmeravamo pažnju samo na interakcije Evropljana i neevropljana, istraživaćemo interakcije raznih neevropskih naroda – a naročito one do kojih je dolazilo u pod-saharskoj Africi, jugoistočnoj Aziji, Indoneziji i na Novoj Gvineji među ljudima rođenim u tim područjima. Umesto da veličamo ljude zapadnoevropskog porekla, videćemo da su najosnovnije elemente zapadnoevropske civilizacije razvili drugi ljudi koji su živeli na drugim mestima, a da su potom ti elementi uvezeni u zapadnu Evropu.

Treće, ne stvaraju li reči kao što su „civilizacija“ i fraze poput „uspona civilizacije“ lažni utisak da je civilizacija dobra, da su plemenski lovci-sakupljači nesrećnici, a da je u proteklih trinaest hiljada godina istorija donosila sa sobom napredovanje ka većoj ljudskoj sreći? Ja, zapravo, ne pretpostavljam da su „industrijalizovane“ države bolje od lovačko-sakupljačkih plemena niti da napuštanje njihovog načina života zarad državnosti zasnovane na gvožđu predstavlja „napredak“, a ni da je on doveo do povećanja ljudske sreće. Moj je utisak, zasnovan na životu koji sam provodio između gradova u SAD i sela u Novoj Gvineji, da takozvane blagodati civilizacije imaju pomešane vrednosti. Na primer, u poređenju sa lovcima-sakupljačima građani savremenih industrijalizovanih država uživaju u boljem lečenju, manjoj opasnosti da budu ubijeni i dužem životu, ali dobijaju mnogo manju društvenu podršku od prijatelja i proširenih porodica. Nije mi bila pobuda da istražujem geografske razlike u ljudskim društvima kako bih slavio jedan tip društva u odnosu na neki drugi, nego da bih prosto shvatio šta se dešavalo u istoriji.

DA LI JALIJEVO pitanje zaista iziskuje još jednu knjigu da bi se na njega odgovorilo? Zar nam odgovor već nije poznat? Ukoliko jeste, kako on glasi?

Najuobičajenije objašnjenje verovatno povlači prećutnu ili otvorenu pretpostavku o biološkim razlikama između ljudi. U vekovima posle 1500. godine kada su evropski istraživači

postali svesni da između ljudi u svetu postoje velike razlike u tehnologiji i političkoj organizaciji, pretpostavili su da su one proisticale iz razlika u urođenim sposobnostima. Sa pojavom Darwinove teorije objašnjenja su preinačena u smislu prirodnog odabiranja i evolutivnog porekla. Smatralo se da su tehnološki primitivni ljudi evolutivni preostaci ljudi poteklih od majmunolikih predaka. To što su kolonisti iz industrijalizovanih društava istisnuli takve ljude predstavljalo je primer opstanka najspособnijih. Sa kasnijim razvojem genetike objašnjenja su ponovo preinačena pomoću genetskih kategorija. Počelo se smatrati da su Evropljani genetski pametniji od Afrikanaca, a naročito od australijskih starosedelaca.

Danas delovi zapadnog društva javno odbacuju rasizam. Pa ipak, mnogi (možda i većina!) Zapadnjaci i dalje u četiri oka ili podsvesno prihvataju rasistička objašnjenja. U Japanu i mnogim drugim zemljama takva objašnjenja i dalje se iznose javno i bez izvinjenja. Čak i obrazovani beli Amerikanci, Evropljani i Australijanci, kada se postavi pitanje australijskih Aboridžina, pretpostavljaju da u njima postoji nešto primitivno. Oni svakako izgledaju drugačije od belaca. Mnogi živi potomci onih Aboridžina koji su preživeli razdoblje evropske kolonizacije i danas priznaju da im je teško da privredno uspeju u belaćkom australijskom društvu.

Prividno uverljiv argument glasi: beli useljenici u Australiju izgradili su obrazovanu, industrijalizovanu, politički centralizovanu i demokratsku državu koja se zasnivala na metalnim oruđima i proizvodnji hrane, a sve je to postignuto u toku jednog veka kolonizacije kontinenta na kojem su Aboridžini živeli kao lovačko-sakupljačka plemena, bez metala najmanje četrdeset hiljada godina. Ovde su bila dva uzastopna eksperimenta iz ljudskog razvoja u kojim je životna sredina bila istovetna, a jedinu varijablu činili su ljudi koji su obitavali u toj sredini. Koji bi se drugi dokaz mogao poželeti da bi se ustanovilo da su razlike između društava australijskih starosedelaca i Evropljana proisticale iz razlika između samih ljudi?

Na takva rasistička objašnjenja prigovor nije samo da su ona odvratna nego i da su pogrešna. Nema čvrstog dokaza o postojanju razlika u ljudskoj inteligenciji koje se mogu uporediti razlikama koje postoje kod ljudi u pogledu tehnologije. U stvari, kao što ću kroz koji trenutak objasniti, savremeni ljudi iz „kamenog doba“ u proseku su verovatno više a ne manje inteligentni od industrijalizovanih naroda. Ma koliko to paradoksalno zvučalo, u Petnaestom poglavlju ćemo videti da beli doseljenici u Australiju ne zaslužuju priznanje za izgradnju obrazovanog industrijalizovanog društva sa drugim prethodno pomenutim vrlinama koje im se obično pripisuju. Osim toga, ljudi koji su donedavno bili tehnološki primitivni – poput australijskih i novogvinejskih starosedelaca – redovno ovladavaju industrijskim tehnologijama kada im se za to pruži prilika.

Ogroman napor kognitivnih psihologa ulagan je u istraživanje razlika u količniku inteligencije (IQ) između ljudi različitog geografskog porekla koji danas žive u istoj zemlji. Naročito su brojni beli američki psiholozi decenijama pokušavali da dokažu kako su crni Amerikanci afričkog porekla urođeno manje inteligentni od belih Amerikanaca evropskog porekla. Međutim, kao što je dobro poznato, upoređivani ljudi veoma se razlikuju po svojoj društvenoj sredini i mogućnostima za školovanje. Ova činjenica stvara dvostruke teškoće nastojanjima da se provere hipoteze da se tehnološke razlike zasnivaju na intelektualnim razlikama. Prvo, čak i na sazajne sposobnosti nas kao odraslih osoba jako utiče društvena sredina u kojoj smo živeli u detinjstvu, što otežava da se zapazi bilo kakav uticaj postojećih genetskih razlika. Drugo, provere sazajne sposobnosti (poput IQ testa) obično mere kulturno znanje a ne čistu urođenu inteligenciju ma šta ona bila. Zbog nesumnjivog uticaja životne sredine u detinjstvu i znanja stečenog učenjem na rezultate IQ testova, dosadašnja nastojanja psihologa nisu uspela da na uverljiv način ustanove pretpostavljenu genetsku manjkavost u količnicima inteligencije ljudi koji nisu belci.

Moje gledište o ovom sporu potiče od trideset tri godine rada sa Novogvinejcima u njihovim netaknutim društvima. Od samog

početka mog rada sa njima, Novogvinejci su na mene ostavili utisak da su u proseku inteligentniji, življeg duha, izražajni i zainteresovaniji za stvari i ljude oko sebe od prosečnog Evropljanina ili Amerikanca. U nekim zadacima za koje bi se s razlogom moglo pretpostaviti da odražavaju aspekte funkcionisanja mozga, poput sposobnosti da se načini mentalna mapa nepoznate okoline, oni izgledaju mnogo vičniji nego Zapadnjaci. Novogvinejci su, naravno skloni tome da se loše pokažu na onim zadacima koje su Zapadnjaci od detinjstva naučili da izvršavaju, dok njih nisu tome učili. Otuda, kada neškolovani Novogvinejci iz udaljenih sela posete gradove, Zapadnjacima izgledaju glupi. I obratno, neprestano sam svestan koliko izgledam glup Novogvinejcima kada sam sa njima u džungli, pa pokazujem svoju nesposobnost za proste poslove (kao što su praćenje nekog traga u džungli ili podizanje nadstrešnice) za koje su Novogvinejce još od malih nogu obučavali a mene nisu.

Lako se uočavaju dva razloga zašto je moj utisak da su Novogvinejci pametniji od Evropljana možda ispravan. Prvo, Evropljani su hiljadama godina živeli u gusto naseljenim društvima sa centralnom vlašću, policijom i sudstvom. U tim društvima zarazne epidemijske bolesti među gusto naseljenim stanovnicima (poput velikih boginja) istorijski su bile glavni uzrok smrti, nasilne smrti su bile relativno retke, dok je ratno stanje pre bilo izuzetak nego pravilo. Većina Evropljana koja je umakla smrtonosnim zarazama, umakla je i drugim mogućim uzrocima smrti i prenosila je svoje gene. Danas većina zapadnih živorođenih beba takođe preživljava smrtonosne zarazne bolesti i reprodukuje se, bez obzira na svoju inteligenciju i gene. Za razliku od njih, Novogvinejci su živeli u društvima u kojima je broj ljudi bio suviše mali da bi se razvile epidemijske bolesti gustih populacija. Tradicionalni Novogvinejci su, umesto toga, patili od visoke smrtnosti zbog nasilnih smrti, hroničnih plemenskih ratova, udesa i problema u pribavljanju hrane.

Inteligentniji ljudi imaju više izgleda nego oni manje inteligentni da izbegnu te uzroke visoke smrtnosti u tradicionalnim novogvinejskim društvima. Međutim, različita smrtnost od epidemijskih

bolesti u tradicionalnim evropskim društvima nije bila povezana sa inteligencijom već sa genetskom otpornošću koja zavisi od pojedinosti telesne hemije. Na primer, ljudi sa krvnom grupom B ili 0 otporniji su prema velikim boginjama nego oni sa krvnom grupom A. To jest, prirodno odabiranje koje podstiče gene za inteligenciju verovatno je bilo mnogo nemilosrdnije u Novoj Gvineji nego u gušće naseljenim, politički složenim društvima u kojima je prirodno odabiranje bilo jače u pogledu telesne hemije.

Pored ovog genetskog razloga, postoji i drugi razlog da su Novogvinejci možda postali vispreniji od Zapadnjaka. Savremena evropska i američka deca provode mnogo vremena u pasivnoj razonodi pred televizorom, radio aparatom i u bioskopu. U prosečnom američkom domaćinstvu televizor je u toku dana uključen sedam sati. Za razliku od toga, tradicionalna novogvinejska deca praktično nemaju takve mogućnosti za pasivnu razonodu, ona umesto toga skoro sve sate u budnom stanju provode aktivno se baveći nečim, na primer, u razgovoru ili igri sa drugom decom ili sa odraslima. Gotovo sve studije o razvoju deteta naglašavaju ulogu koju stimulacija i aktivnosti u detinjstvu imaju u pospešivanju mentalnog razvoja, a naglašavaju nepovratno mentalno zaostajanje povezano sa smanjenom stimulacijom u detinjstvu. To dejstvo svakako donosi jednu negenetsku komponentu superiornoj prosečnoj mentalnoj funkciji kakvu ispoljavaju Novogvinejci.

Po mentalnoj sposobnosti Novogvinejci su, dakle, verovatno superiorniji od belaca, a svakako su superiorniji u izbegavanju porazno nepovoljnih uslova za razvoj u kojima većina dece u industrijalizovanim društvima danas odrasta. Izvesno je da nema nikakvog nagoveštaja o postojanju bilo kakvog intelektualnog *hen-dikepa* u Novogvinejcima koji bi mogao poslužiti da se odgovori na Jalijevo pitanje. Ista dva činioca, genetski i razvoj u detinjstvu, verovatno nisu samo uzrok razlike između Novogvinejaca i Zapadnjaka nego i između lovaca-sakupljača i drugih pripadnika tehnološki primitivnih društava i pripadnika tehnološki naprednih društava uopšte. Stoga se uobičajena rasistička pretpostavka mora okrenuti naglavce. Zašto su Evropljani, i pored svog verovatnog

genetskog hendikepa i (u novo doba) nesumnjivog hendikepa u razvoju, završili sa mnogo većim „tovarom“? Zašto su Novogvinejci završili kao tehnološki primitivan narod uprkos njihovoj, po mom uverenju, nadmoćnijoj inteligenciji?

GENETSKO OBJAŠNENJE NIJE jedini mogući odgovor na Jalijevo pitanje. Drugo objašnjenje, omiljeno među stanovnicima severne Evrope, poziva se na navodno podsticajni uticaj hladne klime u njihovoj domovini i na inhibitivne uticaje vrelih i vlažnih tropskih podneblja na ljudsku kreativnost i energiju. Moguće je da sezonski promenljiva klima na geografskim širinama bližim polovima donosi drugačije izazove no što to čini sezonski postojana tropska klima. Možda hladna podneblja iziskuju od čoveka da bude tehnološki inventivniji kako bi preživeo, jer mora da sagradi topli dom i načini toplu odeću, dok u tropskim krajevima može da preživi sa jednostavnijom kućom i bez odeće. Argument se može preokrenuti da bi se došlo do istog zaključka: duge zime na većim geografskim širinama ljudima ostavljaju mnogo vremena da jedu u kući i smišljaju izume.

Iako je ranije bilo omiljeno, ni objašnjenje ove vrste ne može da preživi brižljivu proveru. Kao što ćemo videti, narodi u severnoj Evropi do poslednjih hiljadu godina nisu evroazijskoj civilizaciji dali nikakav doprinos od fundamentalne važnosti; oni su prosto imali su tu sreću da žive na geografskoj lokaciji na kojoj su postojali izgledi da će dobiti postignuća (kao što su poljoprivreda, točak, pismo i metalurgija) do kojih se došlo u toplijim delovima Evroazije. U Novom svetu hladni krajevi na većoj geografskoj širini bili su čak i zaostali. Jedina društva američkih starosedelaca koja su stvorila pismo pojavila su se u Meksiku južno od severnog povratnika; najstarija grnčarija u Novom svetu potiče iz delova u blizini polutara u tropskoj Južnoj Americi; a opšte je mišljenje da je u Novom svetu najnaprednije društvo u umetnosti, astronomiji i drugom pogledu bilo ono klasičnih Maja u tropskom Jukatanu i Gvatemali u prvom milenijumu nove ere.

Treća vrsta odgovora Jaliju poziva se na navodnu važnost nižijskih rečnih dolina u suvim podnebljima, u kojima je visoko produktivna poljoprivreda zavisila od velikih sistema za navodnjavanje koji su, pak, iziskivali centralizovane birokratije. Na ovo objašnjenje upućivala je nesumnjiva činjenica da su se najranija poznata carstva i sistemi pisma pojavili u dolinama Tigra i Eufrata, u Plodnom polumesecu i u dolini Nila u Egiptu. Sistemi za regulaciju voda su, kako izgleda, bili povezani sa centralizovanom političkom organizacijom u nekim drugim delovima sveta, što uključuje dolinu Inda na indijskom potkontinentu, dolinu Žute reke i Jangcea u Kini, majansku niziju u Mezoamerici i priobalnu pustinju u Peruu.

Međutim, podrobna arheološka proučavanja pokazala su da složeni sistemi za navodnjavanje nisu *pratili* pojavu centralizovanih birokratija već da su ih *sledili* sa znatnim zakašnjenjem. To jest, politička centralizacija pojavljivala se iz nekog drugog razloga da bi potom omogućila izgradnju složenih sistema za navodnjavanje. Nijedno od presudnih postignuća koja su prethodila političkoj centralizaciji u tim istim delovima sveta nije imalo veze sa rečnim dolinama ili sa složenim sistemima za navodnjavanje. Na primer, u Plodnom polumesecu proizvodnja hrane i seoski život pojavili su se u brdima i planinama a ne u rečnim dolinama u niziji. Dolina Nila ostala je kulturno zaostala još oko tri hiljade godina po procvatu seoske proizvodnje hrane u brdima Plodnog polumeseca. Rečne doline na jugozapadu SAD počele su da podržavaju navodnjavanu poljoprivredu i složena društva, ali tek pošto su mnoga postignuća na kojima su ta društva počivala bila uvezena iz Meksika. Rečne doline u jugoistočnoj Australiji i dalje su nastanjivala plemenska društva bez poljoprivrede.

Jedna druga vrsta objašnjenja navodi neposredne činioce koji su Evropljanima omogućili da ubijaju ili pobeđuju druge narode – a to su naročito evropske puške i topovi, zarazne bolesti, čelične alatke i manufakturni proizvodi. Takvo objašnjenje je na pravom putu jer su ti činioци dokazivo *bili* neposredno odgovorni za evropska osvajanja. Međutim, ova hipoteza je nepotpuna jer i dalje nudi

samo najbliže (površinsko) objašnjenje koje identifikuje neposredne uzroke. Ona iziskuje traganje za izvornim uzrocima: zašto su Evropljani, a ne Afrikanci ili američki starosedeooci, bili oni koji su na kraju imali puške, najopasnije mikroorganizme i čelik?

Mada je ostvaren izvestan napredak u identifikovanju tih izvornih uzroka u slučaju evropskog osvajanja Novog sveta, Afrika ostaje velika zagonetka. Afrika je kontinent na kojem su praljudi najduže evoluirali, gde su se možda pojavili i anatomski savremeni ljudi i gde su domaće bolesti, poput malarije i žute groznice, usmrćivale evropske istraživače. Ukoliko velika prednost na startu iole ima značaja, zašto se puške i čelik nisu pojavili najpre u Africi, omogućavajući Afrikancima i njihovim mikroorganizmima da osvoje Evropu? I kako se objašnjava neuspeh australijskih starosedelaca da prevaziđu fazu lovaca-sakupljača sa alatkama od kamena?*

Pitanja koja proističu iz upoređenja ljudskih društva iz celog sveta ranije su privlačila veliku pažnju istoričara i geografa. Najpoznatiji savremeni primer takvog pregnuća jeste *Istraživanje istorije* Arnolda Tojnbija u 12 knjiga. Tojnbija je naročito zanimala unutrašnja dinamika 23 napredne civilizacije, od kojih su 22 bile pismene a 19 evroazijske. Manje je bio zainteresovan za preistoriju i jednostavnija, nepismena društva. Međutim, koreni nejednakosti u savremenom svetu skrivaju se u dalekoj preistoriji. Stoga Tojnbi nije postavljao Jalijevo pitanje niti se hvatao ukoštac sa onim što ja smatram najširim obrascem u istoriji. Druge dostupne knjige o svetskoj istoriji na sličan način teže usmeravanju pažnje na naprednu pismenu evroazijsku civilizaciju iz poslednjih 5000 godina; civilizaciju američkih starosedelaca pre Kolumba obrađuju vrlo ukratko, a još kraće razmatraju ostatak sveta, osim njegovih interakcija u novije doba sa evroazijskim civilizacijama. Od vremena Tojnbijevog pokušaja, svetske sinteze istorijske uzročnosti pale

* Mezoamerika – termin, koji je 1943. godine skovao Paul Kirchoff, označava područje u kojem se od oko 1500. g. p. n. e. do 1519. godine nalazila kolevka jedne od ranih civilizacija u svetu. Mezoamerika se pružala nešto severnije od današnjeg Meksiko Sittija dok je na jugu presecala današnji Honduras i Salvador. (Prim. prev.)

su u nemilost kod većine istoričara, jer postavljaju problem čija je obrada prividno nemoguća.

Specijalisti iz nekoliko disciplina pobrinuli su se za globalne sinteze o svojim predmetima. Posebno korisne doprinose dali su ekološki geografi, kulturni antropolozi, biolozi koji proučavaju gajenje biljaka i pripitomljavanje životinja, kao i naučnici koji se bave uticajem zaraznih bolesti na istoriju. Ta proučavanja skrenula su pažnju na delove slagalice, ali ona pružaju samo delove neophodne za široku sintezu koje nije bilo.

Prema tome, ne postoji opšteprihvaćeni odgovor na Jalijevo pitanje. S jedne strane, objašnjenja iz prve ruke su jasna: neki ljudi su pre drugih razvili puške i topove, čelik, otpornost na mikroorganizme, kao i druge činioce koji su donosili moć; a neki ljudi nikada nisu razvili te činioce moći. S druge strane, osnovna objašnjenja – zašto su se, na primer, bronzana oruđa rano pojavila u delovima Evroazije, kasno i samo lokalno u Novom svetu, a nikada u starosedelačkoj Australiji – ostaju nejasna. To što danas nemamo takvih osnovnih objašnjenja ostavlja veliku intelektualnu prazninu, budući da najširi istorijski obrazac tako ostaje neobjašnjen. Mnogo je, međutim, ozbiljnija moralna praznina koja je ostala nepopunjena. Svakome, bez obzira da li je otvoreni rasista ili to nije, potpuno je jasno da su različiti ljudi različito prolazili u istoriji. Savremene Sjedinjene Države su društvo po evropskom kalupu koje zauzima zemlje osvojene od američkih starosedelaca, a uključuje i potomke miliona podsaharskih crnih Afrikanaca koje su u Ameriku doveli kao robove. Savremena Evropa nije društvo koje su uobličili podsaharski crni Afrikanci koji su doveli milione američkih starosedelaca kao robove.

Ti rezultati su potpuno jednostrani: tu nije reč o slučaju da su Evropljani osvojili 51% američkog kontinenta, Australije i Afrike, dok su 49% Evrope osvojili američki starosedeoci australijski starosedeoci ili Afrikanci. Ceo savremeni svet uobličavali su jednostrani ishodi. Stoga moraju postojati nepobitna objašnjenja, ona koja su temeljnija od pukih pojedinosti o tome ko je slučajno pobedio u nekoj bici ili je u nekoj prilici pre nekoliko hiljada godina došao do nekog izuma.

Čini se logičnom pretpostavka da istorijski obrazac odražava urođene razlike između samih ljudi. Nas su, naravno, naučili da je neučtivo tako nešto reći u javnosti. Čitamo o tehničkim istraživanjima koja, kako tvrde, dokazuju urođene razlike, a čitamo i opovrgavanja koja tvrde da ta proučavanja boluju od tehničkih nedostataka. U svakodnevnom životu gledamo kako neki od pobeđenih naroda i dalje čine nižu klasu, stolecima nakon osvajanja ili uvoza robova. Kazuju nam i da takav položaj ne treba pripisivati bilo kakvim biološkim nedostacima već nepovoljnom položaju u društvu i ograničenim mogućnostima.

Pa ipak, moramo da se upitamo. Neprestano gledamo sve te dugotrajne razlike u statusu ljudi koje budu oči. Uveravaju nas da je prividno jasno biološko objašnjenje za nejednakosti u svetu počev od 1500. godine pogrešno, ali nam ne kažu koje je objašnjenje ispravno. Dokle god nemamo neko uverljivo, detaljno i usaglašeno objašnjenje za široki istorijski obrazac, većina ljudi će i dalje podozrevati da je rasističko biološko objašnjenje na kraju krajeva tačno. To je, čini mi se, najjači razlog u prilog pisanja ove knjige.

NOVINARI REDOVNO MOLE pisce da obimnu knjigu sažmu u jednu rečenicu. Evo te rečenice za ovu knjigu: „Istorija raznih ljudi odvijala se u različitim pravcima zbog razlika u njihovim životnim sredinama, a ne zbog bioloških razlika između samih ljudi.“

Prirodno, shvatanje da su ekološka geografija i biogeografija uticale na društveni razvoj stara je ideja. Ali, danas to gledište nije na ceni kod istoričara; smatra se da je pogrešno ili uprošćeno, karikira se kao determinizam životne sredine i odbacuje se ili se taj celokupni pokušaj poimanja razlika širom sveta gura u stranu jer je previše težak. No, geografija očito ima *neki* uticaj na istoriju; otvoreno je pitanje koliki je njen uticaj, kao i da li ona može da objasni široki istorijski obrazac.

Danas je kucnuo čas da se ova pitanja ponovo razmotre zbog novih informacija iz naučnih disciplina, prividno udaljenih od ljudske istorije. Te discipline uključuju pre svega genetiku,